

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin Ulûmu'l-Kur'ân'a Yaklaşımı*
-el-Keşf ve'l-Beyân Bağlamında-

Abû İshâq et-Tha'labî's Approach to Qur'anic Sciences in the Context of al-Kashf wa'l-Bayân

Flamur KASAMI

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Ph. D. Candidate, Bursa Uludag University, Social Science Institution

Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir

Bursa, Turkey

f_kasami@hotmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-4599-5710>.

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 10/02/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 05/04/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2022

Atıf / Citation: Kasami, Flamur. “Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin Ulûmu'l-Kur'ân'a Yaklaşımı -el-Keşf ve'l-Beyân Bağlamında-”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan/April 2022), 122-148.

<https://doi.org/10.31121/tader.757908>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

* Bu çalışma, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalında devam etmekte olan “Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi” isimli doktora tezimizden üretilmiştir.

Öz

Ebû İshâk es-Sa'lebî (427/1035) hicrî IV. asrın sonu ile V. asrın başında Nişâbur'da yaşamış meşhur müfessirlerden birisidir. Yaşadığı bölgede zamanın önemli hocalarından ilim tahsil ettiği gibi birçok âlim de ondan ilim tahsilinde bulunmuştur. Muhakkak ki o, hayatını ilimle, talebe yetiştirmekle ve eserler yazmakla geçirmiştir. “*el-Mukerî*”, “*el-Müfessir*”, “*el-Vâ'idb*”, “*el-Edîb*”, “*es-Sika*”, “*el-Hâfîz*”, “*el-Mutasavvif*” vb. unvanlar ile zikredilen Sa'lebî, İslâm dünyasında, te'lif etmiş olduğu *el-Keşf ve'l-Beyân fî (an) Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri ile ün kazanmış ve itibar görmüştür. Bu eserde, Esbâb-ı Nüzûl, Muhkem-Müteşâbih, Hurûf-ı Mukatta'a, Kırâat, Nâsîh ve Mensûh, Fedâilu'l-Kur'ân, Müşkilu'l-Kur'ân, Vücûh ve Nezâir ve Mübhemâtu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerine ağırlık verilmektedir. Kur'ân ilimlerine son derece önem veren Sa'lebî'nin “*el-Kâmil fî Ulûmi'l-Kur'ân*” adıyla Kur'ân ilimlerine dair bir kitabın mevcut olduğu ancak bu eserin günümüze kadar ulaşmadığı bildirilmektedir. Onun bu ilimlere yönelik bir eserinin mevcut olduğunu ispatlayan kendi sözleri olsa gerektir. Kur'ân ilimlerine önem veren Sa'lebî, tefsirinin mukaddimesinde “*Bâbu İlmi'l-Kur'ân ve't-Tartîbu fih*” adıyla bir başlık koymuş ve burada farklı hocaların kanalıyla rivayetler aktararak tefsirde İlmü'l-Kur'ân'a dair ilimlerin öğrenilmesinin gerekli olduğunu ve bunları bilmeden âyetlerin anlaşılmasında zorluklar oluşabileceğini ifade etmiştir. Bu çalışmada kısaca önce Sa'lebî'nin hayatı ele alınmıştır. Ardından müfessir için önem taşıyan hem rivayete hem de dirayete dayalı Kur'ân ilimlerine yaklaşımına âyetler eşliğinde işaret edilmiştir. Son olarak ilgili hususlar hakkında değerlendirmeler yapılarak onun yöntem ve görüşleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tefsir, Kur'ân, Müfessir, Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân, Kur'ân İlimleri, Âyet

Abstract

Abû İshâq et-Tha'labî (427/1035), is one of the most famous mufassirs of the Qur'an, who lived in Nishâbur between the end of the 4th c. and the beginning of the 5th c. (Hijri). In the region where he lived, he studied science from major teachers of the time, and many scholars got from him as well. Surely he spent his life with knowledge, raising students and writing books. Tha'labî, which is mentioned with titles such as “*al-Mukerî*”, “*al-Mufassir*”, “*al-Vâ'idb*”, “*al-Adîb*”, “*eth-Thiqâ*”, “*al-Hâfîz*”, “*al-Mutasavvif*” etc., gained fame and respect in the Islamic world with his work *al-Kashf wa'l-Bayân fî (an) Tafsîr al-Qur'ân*. Asbâb al-Nuzûl, Muḥqam-Mutashâbih, al-Hurûf al-Mukatta'a, Qirâ'a, en-Nâsikh wa'l-Mansûkh, Fedâ'il al-Qur'ân, Mushkil al-Qur'ân, Wujûh and Nedâ'ir and Mubhamât al-Qur'ân etc., are all themes of this work. It is reported that Tha'labî, who attaches great importance to the knowledge of the Qur'an, has a book on the knowledge of the Qur'an under the name “*al-Kâmil fî Ulûm al-Qur'ân*”, but this work has not reached the present day. He must have his own words that prove that he has a work for these sciences. This is concerned with the knowledge/epistemological aspects of the Qur'an. Tha'labî, who attaches great importance to Qur'an, put a title in the holy name of “*Bâbu İlmi'l-Qur'ân ve't-Tartîbu fih*” in the holy place, where he conveyed rumors through different teachers. He also stated that it is necessary to learn the knowledge of the sciences of the Qur'an in the interpretation process. In this study, firstly, Tha'labî's life will be discussed. Secondly, one aspect of the Qur'an will be explained in the light of specific verses of the Qur'an. This is based on Tha'labî's approach to Qur'an, centered on *riwaya* and *diraya*, both of which are important on account of their role in explaining *fiqh*, etc.] for the mufassir. Finally, in this essay, it will be tried to reveal that his methods and views on the structures and evaluations about the above-mentioned issues.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, Mufassir, Tha'labî, al-Kashf wa'l-Bayân, Qur'anic Sciences, Verse

Giriş

Allah Te'âlâ, Kur'ân-ı Kerîm'i insanlara rehber olarak yaşam tarzlarını bir düzen üzerine kurmaları için indirmiştir. Kur'ân'ı esas alarak yaşamak arzu edildiğinde öncelikle o yüce kelâmı iyice anlamak gerekir. Çünkü bu kitapta yanlış anlamamanın haddi zatında anlamamak olduğu, anlaşılmayan bir metnin de insanı olumlu manada dönüştüremeyeceğinden bahsedilmektedir.¹ Şüphesiz, Allah Te'âlâ'nın kelâmı olan Kur'ân'ın anlamını en güzel şekilde anlayan ve açıklamasını yapan, bu kelâmı ilk nakleden Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onunla beraber aynı havayı teneffüs eden Ashâb-ı Kirâm idi. Fakat Kur'ân'ın açıklanması sadece o zamanla sınırlı kalmamıştır. Daha sonraki dönemlerde de İslâm âlimleri, Kur'ân'ın manasını açıklamayı gaye edinmişlerdir. Onlar, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarının tek bir manaya değil, muhtelif manalara gelebileceğini düşünmüşlerdir. Bu düşünceyle gecesini gündüzüne katan âlimler, genellikle nakle bazen de akla dayanarak çeşitli tefsirler yazmaya başlamışlardır. Kur'ân'ın manasını açıklamayı hedeflerken rivayete dayanan âlimler, Kur'ân'ın kendini açıklama özelliğine dayanarak ayetlerle ve Hz. Peygamber'in, Ashâb-ı Kirâm'ın nakilleri çerçevesinde bu tefsirleri kaleme almışlardır. İşte bu yolu takip eden âlimlerden birisi de Nîşâburlu Ebû İshâk es-Sa'lebî'dir.

Sa'lebî, Kur'ân âyetlerini çeşitli ilimler aracılığıyla ele alarak tefsir etmiştir. Bununla birlikte Kur'ân ilimlerinin birçok alanını bu eserde toplamış ve Kur'ân'ın bu ilimler olmadan doğru bir şekilde anlaşılmasının zor olduğunu göstermiştir. Biz de bu çalışmamızda müfessirin bu eserde Kur'ân ilimlerine yönelik yöntemini her yönüyle inceleyerek ele almayı amaçladık.

Bu çalışmada, müfessir Sa'lebî'nin kısaca özgeçmişi ve eserlerinden bahsettikten sonra, Kur'ân ilimlerine yaklaşımını ve müfessir için önemli gördüğümüz ilimlerin bazılarını örnekler eşliğinde işaret edip değerlendirmeler yaparak yöntem ve görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin hayatı hakkında bilgi veren en eski iki kaynağın mevcut olduğunu söyleyebiliriz. el-Vâhidî'nin "*el-Basît*" adlı tefsirinin mukaddimesi,² diğeri de Sa'lebî'nin vefatından takribi 100 yıl sonra en erken yazılan ilk biyografi kitaplarından Abdü'l-Ğâfir b. İsmail el-Fârisî'nin "*el-Muntehab mine's-Siyâk*" adlı eseridir. Bu eser "*el-Muntehab*" olarak da bilinir.³ Tek ana kaynak olmasa da, diğer biyografi yazarlarına öncülük ettiği söylenebilir. Fârisî, bu kitapta, kimlerin Sa'lebî ile görüşüğünü ve ondan ders dinlediğini ve hatta Sa'lebî'nin talebesi olan el-Vâhidî'nin kim olduğunu anlatmaktadır.⁴ Sa'lebî, döneminin ileri gelen meşhur müfessir ve lügatçılarının biridir. Hocası İbn Habîb ve öğrencisi müfessir

¹ Mürsel Ethem vd., *Kur'an ve Anlam*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 10.

² Mehmet Akif Koç, *Tefsir'de Bir Kaynak İncelemesi (es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivâyetleri)* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005), 15.

³ Waled A. Saleh, *The Formation of Classical Tafsîr Tradition (The Qur'ân Commentary of Al-Tha'labî)*, (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2004), 32; Koç, *Tefsir'de Bir Kaynak İncelemesi*, 15.

⁴ Saleh, *The Formation of Classical Tafsîr Tradition*, 32. Ayrıca bk. Ebu'l-Hasan Abdulfâfir b. İsmail Abdulfâfir Fârisî, *el-Muntehab mine's-Siyâk*, thk. Muhammed Ahmed Abdulaziz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 91.

sir el-Vâhidî ile birlikte, sadece Nîşâbûr tefsir ekolünün en önemli temsilcileri değil; yaşadığı yüzyılın en önde gelen müfessirleri ve âlimleri arasında yer almaktadır.⁵

Müfessir Sa'lebî'nin doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kaynakların çoğunda İran'daki İslâm hilâfetinde önemli yeri olan Horasan bölgesinin Nîşâbûr şehrinde dünyaya geldiği zikredilmektedir. Bundan dolayı da İslam âleminde Sa'lebî'nin, Nîşâbûr şehrine nispetle daha çok Nîsâbûrî veya Neysâbûrî ismiyle anıldığı bilinmektedir. Bu isim Arapça tabakat kitaplarının neredeyse tamamında bu şekilde geçmektedir.⁶

Eski tarih ve tabakât kitaplarında belirtildiğine göre, isnad zincirinde yer alan müfessir ve diğer İslam âlimlerinden hareketle, tefsir âlimi Sa'lebî'nin, hicrî IV. yüzyılın sonları ile V. yüzyılın başlarında yaşamış olabileceği düşünülmektedir.⁷ Bununla birlikte, ulaştığımız bilgiler ışığında Sa'lebî'nin ismi Ahmed; babasının ismi Muhammed; künyesi Ebû İshâk;⁸ nesebi (lakabı) Sa'lebî/Neysâbûrî; asıl ismi ise Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Neysâbûrî eş-Şâfi'î'dir.

Nîşâbûr'un önde gelen meşhur müfessir âlimlerinden ve kıymetli zâtlardan biri olan Sa'lebî'ye neseplere ilgili hem “*Sa'lebî*” hem de “*Se'âlibî*” denilmiştir. Hatta bu lakapla meşhur olmuştur. İbnu's-Sem'ânî, âlimlerin bazılarının ona *Sa'lebî* veya *Se'âlibî* dediğini kaydetmiştir. Ancak bu ismin bir lâkap olduğu neseplere ile alakalı olmadığı zikredilmektedir.⁹

⁵ Saleh, *The Formation of Classical Tafsiir Tradition*, 49; Mehmet Suat Mertoğlu, “Sa'lebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/28.

⁶ Bk. Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ* (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1999), 2/198; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb fî Tebzi'bi'l-Ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/238; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehabî, *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûti vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 17/436; Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman İbn Ebî Bekr Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed U'mer (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976), 28; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mucemu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 60.

⁷ Fârisî, *el-Muntehab mine's-Siyâk*, 91; a.mf., *el-Halkatu'l-Ülâ min Târîhi Nîsâbûr (el-Muntehab min kitâbi's-siyâk)*, thk. Muhammed Ahmed Abdül'azîz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 109; Muhammed b. Abdurrahman el-Osmânî ed-Dımaşkı Kureşî, *Tabakâti'l-Fukahâi'l-Kubrâ*, thk. Muhyiddin Ali Necib, (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013), 1/439; Cemâleddin Abdurrahîm el-İsnevî, *Tabakâtu's-Safiyye*, thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1981), 1/329; Ebû Nasr Taceddin Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi vd., (Kâhîre: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1966), 4/267; Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şâfi'yye*, tsh. Hafız Abdülhalim Han, (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1987), 1/203; Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 1/100; Şemsu'd-din Muhammed b. Ali Dâvûdî, *Tabakâtu'l-l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhîre: Mektebetu Vehbe, 1972), 1/65; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm (Kamus' t-Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arabî'l-Musta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn)* (Beyrut: Dâru'l-İlmiyyeti li'l-Melâyin, 1992), 1/205.

⁸ Müellif hakkında bahseden kitapların ekseriyetinde Sa'lebî'nin künyesi Ebû İshâk olduğunu kanıtlamaktadır. Hatta öğrencisi olan el-Vâhidî de hocasını kitaplarında bu künyeye anmıştır. Bk. Ebû İshâk Sa'lebî, *Katla'l-Kur'ân*, thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî' (Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân, 2008), 21.

⁹ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Cinan, 1988), 1/506. Ayrıca bk. Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr İbn Halîkân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 1/79-80; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, 1/238; Cemâluddin Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Kahire: y.y., 1950), 1/120; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*, 4/267.

Cemâleddîn Abdurrahîm el-İsnevî (ö. 772/1370), “*Tabakâtu's-Şafiyye*” adlı eserinde, Sa'lebî'nin Şâfiî fukahâsından olduğunu zikretmiştir.¹⁰ Bunun için bir Şâfiî âlimi olan Sa'lebî'ye, fıkihta Şafiî mezhebine mensup olduğu için “eş-Şafiî” denilmiştir.¹¹ Aynı şekilde Subkî¹² ve İbn Kâdî Şuhbe,¹³ Sa'lebî'nin Şafiî âlimlerin tabakasından olduğunu zikretmişlerdir.

Müfessir Sa'lebî'den bahseden eserlerin tamamı, onun Muharrem (Kasım/Aralık) ayının h. 427 (m. 1035) senesinde vefat ettiğini kaydetmektedirler.¹⁴

1. Sa'lebî'nin Hocaları ve Talebeleri

Sa'lebî, ömrünü birçok ilim alarak geçirmiştir. Kaynaklar, hadis hocalarının yanında tefsir ve kırâat hocalarının da olduğunu göstermektedir.¹⁵ Nitekim Sa'lebî'nin kendisi de mukaddimede onlarca hocadan ilim tahsil ettiğini ifade etmektedir.¹⁶

Sa'lebî'nin yetiştirilmesine katkısı olan önde gelen hocalarından bir kısmı kronolojik sırasıyla şu kişilerdir: *Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukri'* (ö. 295-908/381-991), *Ebû Tâhir Muhammed b. Fadl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme en-Neysâbüri* (ö. 387/997), *Ebû Muhammed el-Mahledî* (ö. 389/998), *Ebû Zekeriyâ el-Harbî en-Neysâbüri* (ö. 394/1003), *Ebû Muhammed b. er-Râmî* (ö. 393/1002), *Ebu'l-Hüseyn el-Haffâf* (ö. 395/1004), *Ebu'l-Kâsım Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri* (ö. 406/1015), *Ebû Abdullah el-Fethâveyh (Fencuveyh)* (ö. 414/1023), *Ebu'l-Hasen el-Hemedânî* (ö. 414/1023),¹⁷ *Ebû Bekir et-Tarâzî* (ö. 422/1030).¹⁸

Kur'ân ilimleri, tefsir, kırâat, Arap dili ve edebiyat gibi ilimlerde dönemin tanınmış âlimlerinden biri olarak sayılan es-Sa'lebî'den pek çok kişinin istifade etmiş olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Fakat hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarda, Sa'lebî'nin talebesi olarak sadece *Ebu'l-Hasen el-Vâhidî* (ö. 468/1076)'nin ismi belirtilmektedir.¹⁹ Bununla birlikte

¹⁰ Bk. İsnevî, *Tabakâtu's-Şafiyye*, 1/329.

¹¹ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (Leiden: y.y., 1937), 1/592; Ayrıca bk. William M. Brinner, “al-Tha'labî”, *Encyclopedia of Arabic Literature* (Routledge, London and Newyork: y.y., 1999), 2/766; Günay Tümer, “Arâisu'l-Mecâlis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/265.

¹² Subkî, *Tabakâtu's-Şafiyyeti'l-Kubrâ*, 4/267.

¹³ İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şafiyye*, 1/203.

¹⁴ Fârisî, *el-Muntehab*, 91; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/198; İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb*, 1/238; Kıftî, *İnbâhu'r-Ruwât*, 1/119; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 17/437; Salâhuddîn Halîl b. Aybek Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (Wiesbaden: y.y., 1979), 7/308; Subkî, *Tabakâtu's-Şafiyyeti'l-Kubrâ*, 4/267; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakatü's-Şafiyye*, 1/203; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/66; Abdussettâr Fâzıl, “Sa'lebî”, *Mensûatu A'lami'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Muslimîn, el-Munazzamatu'l-Arabiyye li'l-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm*, (Beyrut: Dârü'l-Cil, 2005), 4/826.

¹⁵ Fârisî, *el-Halkatu'l-Ülâ min Târîbi Nisâbüri*, 109; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/80.

¹⁶ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Hasen Kesrevî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 1/5.

¹⁷ Walid Saleh, eserinde Ebu'l-Hasen el-Hamedânî'nin vefat yılını 398/1007 olarak belirtmiştir. Saleh, *The Formation of Classical Tafsi'r Tradition*, 244.

¹⁸ Walid Saleh, eserinde Ebû Bekir et-Tarâzî'nin vefat yılını 385/995 olarak kaydetmiştir. bk. Saleh, *The Formation of Classical Tafsi'r Tradition*, 244. Sa'lebî'nin hocaları için bk. Fârisî, *el-Muntehab*, 91; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/80; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 17/436; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 28; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/65; Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, 1/62; Saleh, *The Formation of Classical Tafsi'r Tradition*, 242-244; Mertoğlu, “Sa'lebî”, 36/28.

¹⁹ Sa'lebî'den sadece el-Vahidî'nin ders dinlediğine ve ondan rivâyetlerde bulunduğu dair bilgi şu târihi eserlerden bazısında geçmektedir: bk. Fârisî, *el-Muntehab*, 91; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/198; Zehebî,

Sa'lebî'nin talebeleri arasında el-Vahîdî'den başka bir de *Abdulkerîm b. 'Abdu's-Samed b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Kattân Ma'şer et-Taberî* (ö. 478/1085) zikredilmektedir.²⁰

2. Sa'lebî'nin Eserleri

Sa'lebî'nin eserlerinin sayısına dair kesin bilgi bulunmamakla beraber kaynaklara baktığımızda onun birçok alanda eser te'lif ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan en önemli eserleri *el-Keşf ve'l-Beyân fî'an Tefsîri'l-Kur'ân*, *Kitâbul-Arâisi'l-Mecâlis fî Kısası'l-Enbiyâ ve Katla'l-Kur'ân* başta olmak üzere *el-Kâmil fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *Rabî'u'l-Mużekkerîn*, *Dîvânü's-Sa'lebî*'dir.²¹

3. Sa'lebî'nin Ulûmu'l-Kur'ân'daki Yeri

Kur'ân'ın farklı yönleri üzerinde durarak daha net bir şekilde tanınması ve anlaşılmasını amaçlayan ilimlere, *Ulûmu'l-Kur'ân/Kur'ân ilimleri* denilmektedir.²² Yani, Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın bütün yönleriyle doğrudan ilgilenmektedir. Kur'ân'ın bütün yönleriyle doğrudan ilgilenmiş olan müfessirlerden birinin de Sa'lebî olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Açıkça ifade edilmelidir ki Sa'lebî Kur'ân ilimlerinin birçok alanını tefsirinde barındırmış²³ ve Kur'ân'ı açıklarken sadece Hz. Peygamber'in sünnetiyle ve ilk üç nesile ait kişilerin rivayetiyle iktifa etmemiştir. Müfessir, âyetlere uygun manalar vermek için Kur'ân ilimlerinin her alanına nüfuz etmiştir. Böylelikle Kur'ân âyetlerini ayrı ayrı bu alanlarda ele alıp incelemesi, Kur'ân tefsirine zenginlik katmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi onun bu ilimlere yönelik bir eserinin mevcut olduğunu ispatlayan kendi sözleri olsa gerektir. Tefsirin mukaddimesinde "*Bâbu İlmi'l-Kurân ve't-Tertîbu fîh*" adıyla bir başlık koymuş ve burada farklı hocaların kanalıyla rivayetler aktararak tefsirdeki Kur'ân ilimlerinin ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Onun aktarmış olduğu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Kur'ân tefsirinde bütün bu ilimlerin öğrenilmesinin gerekli olduğunu ve bunları bilmeden âyetlerin anlaşılmasında zorluklar oluşabileceğini söylemektedir.²⁴

Şimdi Sa'lebî'nin tefsirindeki hem rivâyete hem de dirâyete dayalı önemli görülen Kur'ân ilimlerinden bazılarını ne şekilde ele aldığı örneklerle birlikte anlatılmaya çalışılacaktır.

4. Sa'lebî'nin Eserinde Bahsi Geçen Kur'ân İlimleri

Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ, 17/437; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefyât*, 7/308; İbnu'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, 1/100; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 28; a.mlf., *Buğyetü'l-Vuât*, 1/356; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 1/65; Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*, 4/58.

²⁰ Bk. Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*, 5/152; Kehhâle, *Mucemu'l-Müellifîn*, 2/207; Halid b. Avni el-İneziy, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* (Kitabın Başından el-Bakara Sûresi'nin 176. Âyetine Kadar), (Mekke: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 46-47.

²¹ Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Mûsevî Hansarî, *Ravzâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, thk. Esedullah İsmailiyyan (Tehran: Mektebetü İsmailiyyan, 1390), 1/246; Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, 106; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 96; Tümer, "Arâisu'l-Mecâlis", 3/265; Mertoğlu, "Sa'lebî", 36/29; Akif Koç, *Tefsîr'de Bir Kaynak İncelemesi*, 16; el-İneziy, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* (Kitabın Başından el-Bakara Sûresi'nin 176. Âyetine Kadar), 61-63.

²² Ömer Çelik, *Tefsîr Usûli ve Tarihi* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2002), 99.

²³ Üstad Ömer Nâsûhi Bilmen de Sa'lebî'nin düşünür bir kişiliğe sahip olduğunu, tefsirinde Kur'ân ilimleri üzerinden önemli noktalara temas edip aydınlattığını ve bu esnada kırâat vecihlerini göstermenin yanında âyetlerin faziletlerini ve nüzul sebeplerini de yazdığını ifade etmiştir. bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirîn* (İstanbul: Samerkand Yayınları, 2014), 1/503.

²⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/16-17.

4.1. Esbâb-ı Nüzûl

Esbâb-ı Nüzûl, iniş sebepleri manasına gelmektedir. Terim olarak ise bir veya birden fazla âyetin inmesine sebep olan olaylardır.²⁵

Kuşkusuz esbâb-ı nüzul, Kur'ân tefsirinde çok büyük bir yere sahiptir. Zira bir âyetin iniş sebebi bilinmeden tefsir edilmesi, birtakım anlam karışıklıklarına ve yorum hatalarına yol açabilmektedir.

el-Keşf ve'l-Beyân'ın müellifi Sa'lebî de bu ilme, çok değer vermiş ve birçok âyeti sebep-i nüzûlüne değinerek tefsir etmiştir. Çoğu zaman görüşleri ilk üç nesil müfessirlere isnad ederek olayların sebep-i nüzûlünü açıklamıştır. Bazen de âyetin nüzûl sebebini bir isna da gerek duymadan zikretmiştir.²⁶

Şimdi konuyu ilişkilendirmek bakımından tefsirinden bazı örnekler verelim.

4.1.1. Sened Zikretmeksizin Sebeb-i Nüzûl'ü Açıklaması

Nisâ Sûresi'nde geçen *وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ* “Geçmişte olanlar hariç, artık babalarımızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin”²⁷ âyet-i kerîmesinin nüzûl sebebini Sa'lebî sened zikretmeksizin şu şekilde açıklamaktadır: “Bu âyet birden fazla olay üzerine inmiştir. Bunlar; Husni b. Ebî Kays'ın babasının hanımı ölünce üvey annesi olan Kübeyşe bint M'an'la evlenmesi; el-Esved b. Halef'in kendi babasının hanımıyla evlenmesi; Safvân b. Umeyye b. Halef'in babasının ardından, babasının karısı olan Fâhite bint el-Esved b. el-Muttalib b. Esed ile evlenmesi; Mansûr b. Mâzin babasından sonra, babasının hanımı olan Müleyke bint Hârice ile evlenmesi ve Ebî Mekîl el-Advâ babasının ölümünden sonra hanımıyla evlenmesidir.”²⁸

Sa'lebî, ayrıca İsrâ Sûresi'nin *وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ* “Kullarıma söyle: (İnsanlara karşı) en güzel sözü söylesinler” mealindeki 53. âyeti hakkında herhangi bir sened zikretmeden dolaylı olarak Ömer b. el-Hattâb hakkında indiğini zikretmektedir.²⁹

4.1.2. Sahabe/Tabiîn Sözleri ile Âyetin Sebeb-i Nüzûl'ünü Açıklaması

Allah Te'âlâ, Meryem Sûresi'nin 64. âyetinde *وَمَا نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ* “(Cebrâil şöyle dedi:) “Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz.” buyurmaktadır. Bu âyette, Cebrâil (a.s.) ile Hz. Muhammed (s.a.v.) arasında geçen bir diyalogdan bahsedilmektedir. Cebrâil (a.s.) Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bir müddet vahiy getirmemesi üzerine bu âyet inmiştir. Sa'lebî, bu âyetin sebep-i nüzûlünü sahabe ve tabiîn rivayetleriyle açıklamıştır. Sa'lebî, kendi isnadıyla İbn Abbas'tan gelen rivayette, âyetin nüzul sebebi şöyle anlatılıyor: Hz. Muhammed (s.a.v.), Cebrâil (a.s.)'a: “Bize daha ziyade misafir olmanıza mani olan nedir?” diye sormuştu. İşte bunun üstüne:

²⁵ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Taribi*, 146.

²⁶ Müfessirimizin bazı âyetlerde bizzat kendisinin sened zikretmeden sebep-i nüzûlünü naklettiğine dair diğer örneklere bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/181, 364; 2/233, 344, 259, 398; 6/496.

²⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş vd., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Nisâ, 4/22.

²⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/259.

²⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/55.

“Cebrâil şöyle dedi: Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz...”³⁰ âyeti sonuna kadar nâzil olmuştur. Mücâhid, bu âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle anlatır: Cebrâil (a.s.), Hz. Peygamber (s.a.v.)’e gelmekte gecikti ve bir süre sonra Cebrail (a.s.) geldiğinde ona gecikme sebebini sordu. Cebrâil (a.s.): Neden gelmekte yavaş davranmayayım ki siz tırnak kesmiyorsunuz, bıyıklarınızı kısaltmıyorsunuz, parmak aralarınızı temizlemiyorsunuz, misvak kullanmıyorsunuz.” deyip ardından âyeti okudu. İşte âyet bu husus üzerine indi.³¹

Katâde, İkrime, Dahhâk, Mukâtil ve Kelbî ise bu âyetin şu husus üzerine indiğini anlatmaktadır: “Hz. Peygamber (s.a.v.)’e kavmi, Ashabu’l-Kehf ile Zülkarneyn kıssası ve Ruh’a dair sual ettiklerinde, onlara nasıl bir yanıt vereceğini bilememiştir. Cebrâil (a.s.)’ın kendisine sorulan sorulara dair bir cevap ile geleceğini ümit etmişti ki Cebrâil (a.s.)’ın Hz. Peygamber (s.a.v.)’e gelişi gecikmişti.” İkrime’ye göre bu gecikme kırk gün sürmüştür, Mücâhid’e göre Cebrâil (a.s.)’ın gecikmesi on iki gece sürmüştür. On beş gün geciktiği de söylenmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’a bu durum epey zor geldi ve müşrikler: ‘Muhammed’in Rabbi ona darılıp onu bıraktı’ dahi demeye başladılar. Cebrâil (a.s.) cevabı getirdiğinde Hz. Muhammed (s.a.v.) ona: “Gelişin bana o derece gecikti ki senin için su-i zana kapıldım ve seni özledim.” dedi. Cebrâil (a.s.): “Ben sana senden daha ziyade özlem duydum ama ben görev taşıyan kulum; gönderildiğim zaman inerim, gönderilmediğim zaman inmem.” dedi ve bunun üzerine Allah Te’âlâ: “Cebrâil şöyle dedi: Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz...”³² âyeti ile Duhâ Sûresinin: “Kuşluk vaktine andolsun. Karanlığı çöktüğü zaman geceye andolsun ki Rabbin seni terk etmedi; sana darılmadı da”³³ âyetlerini indirdi.³⁴

4.2. Muhkem ve Müteşâbih

Gerçekten, Kur’ân’da muhkem ve müteşâbih âyetlerin mevcut olmasında bir hikmet bulunduğunu açık bir şekilde ifade etmek gerekir. Dolayısıyla Allah Te’âlâ, Kur’ân-ı Kerim’de bulunan âyetleri öğrenilsin, anlaşılsın ve üzerinde tedebbür edilsin diye indirmiştir.³⁵

Sa’lebî de, birçok âlim gibi bu konuya önem vermiş ve tefsirinde yer vermiştir. Selef âlimlerin bu iki konu üzerinde ihtilaf ettiklerini zikretmiş ve ileri sürmüş oldukları tarifleri vermekle yetinmiştir. Bunun yanı sıra Sa’lebî, Kur’ân’ın daha iyi anlaşılması bakımından muhkem ve müteşâbih ilimlerinin bilinme gerekliliğine tefsirinin ilk sayfalarında yer vermiştir.³⁶

³⁰ Meryem, 19/64.

³¹ Sa’lebî, *el-Kesf*, 4/185.

³² Meryem, 19/64.

³³ ed-Duhâ, 93/1-3.

³⁴ Sa’lebî, *el-Kesf*, 4/185; Aynı ve değişik rivayetler Vâhidî’nin *Esbâbü’-Nüzûl* ve İbn Cevzî’nin *Zâdu’l-Mesr* adlı eserlerinde geçmektedir. Bk. Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü’l el-Vâhidî, *Esbâbü’-Nüzûlî’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 308-309; Ebu’l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesr fî İlmi’t-Tefsîr* (Dimaşk: Dâru İbn Hazm/el-Mektebetü’l-İslâmî, 2002), 891-892; aynı zamanda Kurtubî de tefsirinde bu rivayetlerin aynısını Sa’lebî’den aktardığını belirtmektedir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Abkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2006), 13/480-481.

³⁵ Râşid Abdullah Ferhân, *Tefsîru Müşkilü’l-Kur’ân* (Kuveyt: y.y., 1983), 44.

³⁶ Sa’lebî, *el-Kesf*, 1/17.

Sa'lebî, âlimlerin bu kavramların tariflerini Âli-İmrân Sûresi'nin 7. âyetinin tefsiri arından vermiştir. Biz bu konu üzerindeki görüşlerin bazılarını ele alacağız: Sa'lebî'nin, وَأَخْرُ وَمَنْسَابِهَاتٍ ibaresinden hemen sonra muhkem ve müteşâbih hakkındaki yorumunu evvela selef âlimlerinden Katâde, Rebî, Dehhâk ve Süddî'nin görüşleri doğrultusunda yapmaktadır. Onlar muhkemi, anlamı açık olduğundan kendisiyle amel edilen neshedici âyet olarak tanımlamışlardır. Müteşâbihin izahını ise kendisine inanılan fakat neshedilmiş olması hasebiyle amel edilmeyen âyet olarak yapmışlardır. Bu tanımların, Atiyye'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiği bir görüş olduğunu zikretmişlerdir.³⁷

Sa'lebî, Ali b. Talha'dan rivayetle İbn Abbas'ın bu konulara dair şu sözlerini nakleder: “Kur'ân'ın muhkem âyetleri, neshedici âyetler, helal ve haram, hadd, farz gibi hüküm veren âyetler hem kendisine iman edilen hem de gereğince amel edilen âyetlerdir.” Müteşâbih ise: “Nesih edilmiş âyetler yani mensuh (mukaddemi/baştakileri, muahharı/sonları, emsali/benzerleri ve kasemleri/yeminleri), kendisine iman edilen fakat kendisiyle gereğince amel edilmeyen âyetlerdir.”³⁸

İbn Zeyd'in muhkem ve müteşâbih hakkındaki görüşü şöyledir: “Muhkem âyetler, geçmiş ümmetlerin ve kendilerine gönderilmiş olan Peygamberlerin kıssalarının farklı şekilde anlaşılmasına imkân vermeyen, onları tafsilatlı açıklayan âyetlerdir. Mesela Allah Te'âlâ Hûd Sûresi'nde Hz. Nûh'u yirmi dört âyette, Hz. Hûd'u on âyette, Hz. Sâlih'i sekiz âyette, Hz. İbrâhim'i sekiz âyette, Hz. Lût'u sekiz âyette, Hz. Şuayb'ı on üç âyette, Hz. Mûsâ'yı dört âyette zikretmiştir. İşte bunun gibi kıssalar muhkem olarak verilen ve detaylı bir şekilde anlatılan türdendir.” Müteşâbih âyetler ise “geçmiş ümmetlerin ve kendilerine gönderilmiş olan Peygamberlerin kıssalarını, farklı farklı sûrelerde, birbirine benzerliği bulunsa da çeşitli şekillerde izah eden âyetlerdir. Bir kıssa, lafız itibariyle aynı, fakat mânâları değişik; başka bir kıssanın lafızları farklı ama mânâları aynıdır.” Mesela Nûh (a.s.)'un kıssası ile ilgili Hûd Sûresinde *نِهَايَةُ عَمْرِيٍّ* “*Nihayet emrimiz gelip, tandır kaynamaya başlayınca (sular coşup taşınca) Nûh'a dedik ki: ... ona yükle...*”³⁹ buyrulurken yine aynı kıssa ile ilgili Mü'minûn Sûresi'nde *فَالْقَائِلُ* “*...bizim emrimiz gelip de tandır kaynamaya başlayınca, (sular coşup taşıdığında Nûh'a) dedik ki: ...gemiye al...*”⁴⁰ buyrulmaktadır. Görüldüğü üzere bu iki âyetteki altı çizili ifadelerde lafızlar farklı ama mânâ aynıdır. Yine Mûsâ (a.s.)'ın asası ile ilgili Tâhâ Sûresi'nde *فَالْقَائِلُ* “*Mûsâ da onu attı. Bir de ne görsün o, bızla akan bir yılan olmuş!*”⁴¹ buyrulurken konuyla ilgili bir başka yerde *فَالْقَائِلُ* “*Bunun üzerine Mûsâ asasını yere attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha*”⁴² buyrulmaktadır. Bunun gibi âyetlere Kur'ân-ı Kerîm'de rastlamak mümkündür.⁴³ Fakat bazı âlimler bu gibi konuları *Müşkilü'l-Kur'ân* çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Müfessir es-Sa'lebî de bu âlimlerden biridir. Özellikle Hz. Mûsâ'nın asasının bir âyetinde “yılan”, diğesinde ise “ejder-

³⁷ Sa'lebî, *el-Kesf*, 2/7.

³⁸ Sa'lebî, *el-Kesf*, 2/7.

³⁹ Hûd, 11/40.

⁴⁰ el-Mü'minûn, 23/27.

⁴¹ Tâhâ, 20/20.

⁴² el-A'râf, 7/107.

⁴³ Sa'lebî, *el-Kesf*, 2/8.

ha'ya dönüşmesiyle ilgili konuya temas ederek soru-cevap şeklinde bir yöntemle çözüm getirmiştir.⁴⁴

Bu tarifler arasında muhkem ve müteşâbih şü şekilde tarif eden de olmuştur: Muhkem âyetler, âlimlerin te'vilini bildiği ve mânâlarını anlayıp aynı zamanda tefsir edebildiği; müteşâbih âyetler ise hiçkimsenin hakikatini bilme imkânının olmadığı, bilgileri sadece Allah'ın indinde olan âyetlerdir. Deccâl'in ortaya çıkma vakti, Hz. İsa'nın nüzûl zamanı, güneşin batıdan doğma zamanı, kıyamet vakti ve yerkürenin yok oluş zamanı gibi Allah'tan başka kimsenin bilemediği hususların müteşâbih kapsamında olduğunu söylemişlerdir.⁴⁵

Bazı âlimler, Hûd Sûresi'nin الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتُ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ şeklindeki 1. âyetine dayanarak Kur'an'ın bütünüyle muhkem olduğunu söylemişlerdir. Bunun yanında, Kur'an'daki اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا şeklindeki Zümer 23. âyetine dayanmak suretiyle Kur'an'ın tamamının müteşâbih olduğunu söyleyen de olmuştur.⁴⁶ Ancak buradaki açıklamanın âyetin manasıyla bir ilgisi bulunmamaktadır. Burada müteşâbih olan âyetlerin bir bölümünün diğer bir bölümüne benzer ve tasdik edici olduğu kastedilmiştir.⁴⁷ Bu âyette geçen müteşâbih tabiri, benzerlik ve ihtimal türünde kullanılmıştır. Yine bu âyette geçen muhkem tabiri de bunun zıddıdır; yani benzerlik ihtimali bulunmayan tek bir vecihten ibaret olan âyetler kastedilmektedir.⁴⁸

Sa'lebî, muhkem ve müteşâbih konusunda âlimlerin yapmış olduğu tarifleri zikrettikten sonra, aynı âyetin devamında ilimde derinleşmiş kimselerin müteşâbihlerin mânâlarını bilip bilmeyeceği hususunu da şu görüşler üzerine izah ederek nihayetinde kendi kanaatini belirtmektedir:

Âlimler, Allah Te'âlâ'nın وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ إِلَّا اللَّهُ وَرَأْسُخُونَ فِي الْعِلْمِ âyetinin izahı ve hükümünde ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları, وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ibaresinin başındaki "vâv"ın, atf vâv'ı olduğu görüşündedir. Buna göre mânâ: "Müteşâbihin mânâsını ancak Allah Te'âlâ ve ilimde derinleşmiş kimseler bilmektedir ki bunu bilmelerine rağmen "Biz ona inandık" demektedirler." Bu, Rebî', Mücâhid ve Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr ve başkalarının görüşüdür. Bu te'vile göre, "derler" sözcüğü "derinleşmiş olanlar" ifadesinin halidir.⁴⁹

Bazı âlimler, buradaki وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ibaresinin başındaki "vâv"ın isti'nâfiyye vâv'ı olduğunu ve ibarenin وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ kısmında tamamlandığını söylemişlerdir. Hz. Aişe, Urve b. Zübeyr ve İbn Abbâs (r.anhum) bu görüştedir. Ayrıca Sa'lebî, Kisâi, Ferrâ, Mufaddal b. Seleme ve müfessir İbn Cerîr et-Taberî'nin de benzer görüş taşıdığını belirtmiştir. Bu görüşü savunanlar, ilimde derinleşmiş olanların müteşâbih âyetlerin yorumunu bilemeyeceklerini ve fakat bu âyetlere iman edeceklerini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü savunanlara göre ümmetin müddeti, kıyamet saati, dünyanın yok oluşu, güneşin batıdan doğma zamanı, Hz.

⁴⁴ bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/474-475.

⁴⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/8.

⁴⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/8-9; Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, 5/17.

⁴⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/9.

⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'an*, 5/17.

⁴⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/10.

İsâ'nın nüzûlü, Deccâl'in ve Ye'cûc ile Me'cûcun zuhur edeceği vakti ve ruhun mahiyeti gibi sadece Allah Te'âlâ'nın bildiği ve kimseye mânâsını bildirmediği konular bu kapsamdadır.⁵⁰

Sa'lebî, müteşâbihin mânâsını Allah Te'âlâ'dan başka kimsenin bilemeyeceği görüşünün, Arapça'ya ve âyetin zahirine de daha uygun olduğunu söyleyerek sözünü, "Allah en iyisini bilir" cümlesiyle bitirmektedir.⁵¹

4.3. Hurûf-ı Mukatta'a

Hurûf-ı Mukatta'a, kelime olarak "kesik harfler" demektir. Bundan maksat Arapça'daki hece harflerdir. Terim olarak ise; "Kur'ân'da birtakım sûrelerin baş tarafında bulunan ve bir harften ya da birkaç harfin birleşmesiyle oluşan harfler"⁵²

Kur'ân'da bu harflerle başlayan bazı sûreler üzerinden örnekler ile Sa'lebî'nin konuya olan yaklaşımını değerlendirelim: Allah Te'âlâ Bakara Sûresi'nin ilk âyetinde *الم "Elif Lâm Mîm."*⁵³ buyurmaktadır. Sa'lebî, bu âyet ile ilgili çeşitli görüşler zikretmiş fakat zikrettiklerinin çoğu nakilden ibaret olmuş herhangi bir tercihte bulunmamıştır. O, Bakara Sûresi'nin mezkûr olan âyeti ve diğer hece harfleri ile başlayan sûreler üzerinde âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyleyerek devam etmektedir. Sa'lebî'nin aktardığına göre çoğunluk, bu âyetlerin müteşâbihat kategorisinde yer aldığı; anlamını yalnızca Allah Te'âlâ'nın bildiği âyetler olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca onlar, bu âyetlere bu şekilde inandıklarını; söz konusu âyetler hakkında bir şey söylemenin gerekli olmadığını ve te'vilini ise Allah Te'âlâ'ya bıraktıklarını ifade etmişlerdir.⁵⁴ Sa'lebî, Kâf Sûresi'ndeki "ق" harfinin kimilerine göre sûrenin adı olduğunu; kimilerinin, Allah Te'âlâ'nın isimlerinden biri olduğunu; kimilerinin de Kur'ân'ın isimlerinden biri olduğunu ileri sürdüklerini kaydetmiştir.⁵⁵ El-Kurazî, bunun Allah Te'âlâ'nın "Kâdî", "Kâdîr", "Kâbir", "Karîb" ve "Kâbid" isimlerinin anahtarı (ilk harfi) olduğunu söylerken; Dahhâk, değişik bir yorum getirerek bunun "yeryüzünü kaplayan ve kendinden ötürü de gökyüzünün yeşil görüldüğü, yeşil zümrülden büyük bir dağa işaret ettiğini söylemiştir.⁵⁶

Hurûf-ı Mukatta'a ile başlayan sûreler hakkında verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sa'lebî, bunları selef âlimler ile birlikte diğer bazı müfessirlerden gelen rivayetler doğrultusunda yorumlamakla yetinmiştir. Kendisi bu konu ile ilgili herhangi bir görüş beyanında bulunmamaktadır. Ancak Sa'lebî, Bakara Sûresi'nin bu harfleri ile ilgili görüşleri verdikten sonra, "Bu görüşlerden en doğrusu ve sabiti, bu harflerin maksadının, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını ve aynı zamanda Hz. Muhammed'in sıdkını ortaya çıkarmak olduğunu bildiren görüştür." şeklinde bir yorumda bulunur.⁵⁷

⁵⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/11.

⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/12.

⁵² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diynet Vakfı Yayınları, 2009), 134; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 160.

⁵³ Bakara, 2/1.

⁵⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/62.

⁵⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/541-542.

⁵⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/542. Diğer örnekler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/4-5; 3/3, 269, 420; 4/166; 5/189; 6/245-247, 541-542.

⁵⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/63.

4.4. Kırâat

Sa'lebî, tefsirinde kırâat ile ilgili konuları da ele alarak incelemiş ve bu konuda oldukça ihtimam göstermiştir. Tefsirinde kırâat farklılıklarına genişçe yer vermesi, bu tefsirin en önemli özelliklerinden biri olup eserine daha değerli ve farklı bir boyut kazandırmaktadır. Müfessirimiz, çoğu zaman âyetlerin izahında bulunurken kendi tercihini yapmadan kırâat imamlarının bazen birkaçının, bazen de hepsinin okuyuşlarına değinmektedir. Ayrıca kırâat-dil bilgisi ilişkisi bağlamındaki incelikleri değinip detaylı bir şekilde anlatması göze çarpan özelliklerden birisidir. Bunun yanında şâz kırâatlere de yer vermektedir.

H.z. Peygamber'in yanı sıra seleften İbn Abbâs, Abdullah b. Mesûd, Übey b. Ka'b olmak üzere tabiînden İkrime, A'meş, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh ve ayrıca İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn-i Âmir, Nâfi, Âsım, Kisâî, Ya'kûb el-Hadrâmî, Ebû Ca'fer, İbn Muhaysin, Hamza b. Habîb'in okuyuşlarını hemen her sûrede zikretmiştir.

4.4.1. Sarf Yönünden Kırâat Farklılıklarını Zikretmesi

Bir dilci olarak da bilinen Sa'lebî, kırâatleri açıklarken kelimelerin sarf yönündeki incelemelerde bulunarak detaylar vermektedir. Sarf yönünden kırâat farklılıkları pek çok alt başlık üzerinden incelenebilir. Bu kısımda alt başlıklara ayırarak yer verdiğimiz örneklerle Sa'lebî'nin sarf açısından tefsir yaklaşımını ele alacağız.

4.4.1.1. Âyette Geçen Fiilin Farklı Okunmasından Kaynaklanan Kırâat Farklılığı

Sa'lebî, İsrâ Sûresi'nin *لَيْسُوا وُجُوهُكُمْ* "...يُؤْذِنُكُمْ كَارًا عَسِنَلر..."⁵⁸ âyetinde geçen *لَيْسُوا* kısmı ile ilgili kurrâların farklı görüşlerini zikretmektedir. Kisâî *لَيْسُوا* kelimesini "nûn" ile ve "hemze"yi fetha olarak *لَيْسُوا* "li nesûe" şeklinde okumuştur ki Allah Te'âlâ'nın ta'zîmine râcî olan bir fiildir. Daha önceki âyetlerde geçen: *وَقَضَيْنَا* "ve kadaynâ", *بَعَثْنَا* "be-asnâ", *رَدَدْنَا* "redednâ", *وَأَمَدْنَا* "ve emdednâ", *وَجَعَلْنَا* "ve cealnâ" fiillerini dikkate alarak bu şekilde okumuştur. Çünkü bu fiillerdeki gizli zamirler Allah'a râcidir. Hz. Ali (r.a.)'dan da buna benzeyen bir rivayet nakledilmiştir. Bunu da Ubey b. Ka'b'ın "nûn" ve te'kîd harfî ile "لَيْسُونَ" şeklindeki kırâatı tasdik etmektedir. Kûfe ehli (Âsım ve İbn Âmir hariç) ise *لَيْسُوا* "li yesûe vucûhecum" biçiminde tekil sigasıyla "ya" ile hemzesini de fetha ile okumuştur. Tekil olması halinde iki vecih vardır: Birincisi, "Allah azze ve celle yüzünüzü kara çıkarsın"; ikincisi ise "yüzünüzü -o düşmanlar- kara çıkarsın" anlamındadır. Kalanlar ise çoğul sigasıyla "ya" ile "hemze"yi dammeli *لَيْسُوا* "li yesûû vucûhecum" şeklinde okumuşlardır ki "üzeri-nize göndereceğimiz güçlü, kuvvetli kullarımız, yüzlerinizi kara çıkarsın diye" manasındadır.⁵⁹

4.4.1.2. İsimlerin Değişik Vezinlerle Okunmasından Kaynaklanan Kırâat Farklılığı

Münâfikûn Sûresi'nin *وَأَنْ يَقُولُوا نَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسْنَدَةٌ* şeklindeki 4. âyetinde geçen altı çizili kelimeyi A'meş, Kisâî, Ebû Amr ve İbn Kesir'den rivayetle Kanbul "şin" har-

⁵⁸ el-İsrâ, 17/7.

⁵⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 4/35.

fini dammeli okumak yerine sukunlu حُشْبُ “Huşbun” şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuş, Berâ b. Âzib'in kırâatı olduğu gibi, Ebû Ubeyd dahi bu kırâatı tercih etmiştir. Çünkü bu kelimenin tekili خشبة “Haşebetun” şeklindedir. Ayrıca Arapça'da tekili فَعْلَة “fealetun” vezninden gelip de çoğulu “fe” ve “ayn”ın dammesiyle فُعْل “fu'ulin” vezninde gelen bir isim bulunmaz. “Bedenetun” isminin okunuşu da çoğul olarak sukunlu “budne” şeklinde gelmektedir. Aynı şekilde Hac Sûresi'nin جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ şeklindeki 36. âyetinde bu şekilde gelmiştir.

Diğerleri ise sakîl yani “şin” harfini dammeli حُشْبُ “Huşubun” şeklinde okumuşlardır. Ebû Hâtim bu kırâatı tercih etmiştir.⁶⁰

4.4.1.3. Fiillerin Farklı Sîgalarla Okunması Yönünden Kırâat Farklılığı

Âl-i İmrân Sûresi'nin وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ kendilerine kitap verilenlerden, Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz diye sağlam söz almıştı⁶¹ âyetinde geçen لَتُبَيِّنُنَّهُ ve تَكْتُمُونَهُ kelimelerinden her ikisini Ebû Amr ve Ebû Bekr'den gelen nakilde; Âsım ve Mekke ehli “ye” ile “le-yubeyyinunnehû; mutlaka onu açıklayacaklar”, ve “ve lâ ye-ktumûnehû; ve onu gizlemeyecekler” şeklinde okumuşlardır. Ebû Ubeyde bu kırâatı tercih etmiştir. “Ye” ile okuyanlar delil olarak فَكَيْدُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ “Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına attılar...”⁶² şeklindeki âyeti gösterirler. Yani, “onu attılar, zâyi ettiler ve onunla amel etmeyi terkettiler.”⁶³

Kalanlar ise bu fiilleri muhatap sigâsıyla “te” ile “le-tubeyyinunnehû; mutlaka onu açıklayacaksınız”, ve “ve lâ te-ktumûnehû; ve onu gizlemeyeceksiniz” şeklinde okumuşlardır. Bu kırâatı ise Ebû Hâtim tercih etmiştir. Bu durumda “o fiillerden önce, kavîl (söylemek) masdarı kökünden türetilmiş bir fiil gizlidir.” “Te” ile okuyanların delili, Âl-i İmrân Sûresinin وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّنَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ şeklindeki 81. âyettir.⁶⁴

4.4.1.4. Kelimenin Masdar Okunuşu Sebebiyle Kırâat Farklılığı

Sa'lebî, Mâide Sûresi'nin 2. âyetinde وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَن صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَن تَعْتَدُوا geçen altı çizili kelimesi شَنَاٰنُ “şene'tu” fiilinin masdarı olup söz konusu شَنَاٰنُ kelimesindeki ilk “nûn”un sakîl okunduğu gibi fetha olarak da okunduğunu belirtmiştir. Medîne ehli, Şam ehli, Âsım ve A'meş sukun ile “şen'ânu” şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise “nûn”un fethasıyla yani “şeneânu” olarak okumuşlardır. Bu iki okuyuşun her ikisi de farklı lehçeden kaynaklanmaktadır. Fakat fetha ile okunan kurala daha münasiptir. Bunu Ebû Ubeyde ve Ebû Hâtim de tercih etmişlerdir. Böyle okuyan masdar yapmış olur. Masdarlar da genellikle “Darebân”, “Nezevân”, “Aselân” örneklerinde olduğu gibi “faalân” vezninde “ayn”ın fethasıyla gelmesi ekserdir.⁶⁵ Buradan anlaşılan şu ki her iki kırâat lafız itibarıyla farklı olsa da anlam açısından birdir.

⁶⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/197.

⁶¹ Âl-i İmrân, 3/187.

⁶² Âl-i İmrân, 3/187.

⁶³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/209.

⁶⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/209.

⁶⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/401.

4.4.1.5. İsimlerin Tekil-Çoğul Okunuşu Sebebiyle Kırâat Farklılığı

Sa'lebî, Mâide Sûresi'nin 1. âyetinde geçen altı çizili حُرْمٌ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ "...ibramlı iken..." kelimesini âmmenin dammeli olarak okuduğunu; ardından âyette geçen حرم "hurum" kelimesinin حرام "harâm"ın çoğulu olup "ihramlı" manasında olduğunu zikretmiştir. Buna göre hac için ihrama giren bir kimseye; "رجل حرام", bir kişiden fazla olduğunda ise "حرم" denilir.⁶⁶

4.4.2. Nahiv Yönünden Kırâat Farklılıklarını Değerlendirmesi

Sa'lebî tefsirinde kırâatleri aktarırken nahiv kuralları yönünden tahlillerini yaparak açıklamalarda bulunmuştur. Konu bağlamı içerisinde Ömer b. Abdulazîz'in Fâtır Sûresi'ndeki إِنْ مَّا يَخْتَسَى اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ şeklinde 28. âyetinde geçen "Allah" lafzını fail yaparak إِنْ مَّا يَخْتَسَى اللَّهُ merfû' (dammeli), "âlim olanlar" anlamındaki lafzını da mansûb (fethalı) الْعُلَمَاءُ şeklinde okuduğuna dair rivayetine yer vermiştir. Bu şekilde okunduğunda "Allah ilim sahibi kullarından korkar" şeklinde, uygun olmayan bir mana ortaya çıkmaktadır. Ebû Hanîfe'nin de aynı kırâatı tercih ettiğini söylemiştir.⁶⁷ Ayrıca bunun "seçer" anlamında olduğu da denilmiş ise de bunun en doğrusunun âmmenin tercih ettiği kırâat olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸

4.4.3. Şâz Kırâatlara Yer Vermesi

Müfessir, şâz kırâatlara da sık sık yer vermiştir. Fakat bunların şâz olup olmadığını belirtmeden zikreder. Mesela Sa'lebî, Lokmân Sûresi'nin وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ şeklindeki 22. âyetinde geçen يُسَلِّمْ kelimesini, Ebû Abdurrahmân es-Süleimî'nin şedde ile يُسَلِّمٌ "Yusellim" şeklinde okuduğunu zikretmiştir.⁶⁹ Bu okuyuş şâz kırâatler arasında zikredilmiştir.⁷⁰ Sa'lebî, Kamer Sûresi'nin وَفَجَرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَى أَمْرٍ قَدِّ قُدِّرَ 12. âyetinde geçen الْمَاءُ "el-mâu" lafzının açıklamasını yaptıktan sonra bunun iki farklı okunuşun bulunduğunu zikretmiştir. Sa'lebî, Âsım el-Cahderî'nin bu kelimeyi الْمَاءُ "el-mââni"; Hasan'ın ise الْمَآوَانُ "el-mâvâni" şeklinde okuduğunu belirtmiştir.⁷¹ Bu okuyuşların her ikisi de şâz kırâatler arasında sayılmaktadır.⁷²

4.4.4. Kırâat Vecihlerini Diğer Arap Şiveleri Açısından Değerlendirmesi

Sa'lebî'nin, Cuma Sûresi'nin 9. âyetindeki يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ "Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman..."⁷³ altı çizili kelimenin okunuş

⁶⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/398.

⁶⁷ Tefsirinde Ebû Hanîfe'nin böyle bir kırâatı okuduğunu aktaran Sa'lebî, bu kırâatin mevzû olup olmadığı ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen bu okuyuşu Zerkeşi "fî tevcihi'l-kırâati's-şâzzeh" faslında şâz kırâatlar arasında saydığını görmekteyiz. Bk. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Daru't-Turâs, 1984), 1/341.

⁶⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/175.

⁶⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/60.

⁷⁰ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî Şevâzi'l-Kur'ân min kütâbi'l-bedî'* (Kâhire: Mektebetu'l-Mutenebbî, t.y.), 118.

⁷¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/35.

⁷² Bkz. İbn Haleveyh, *Muhtasar fî Şevâzi'l-Kur'ân*, 148.

⁷³ el-Cuma, 62/9.

şeklinden kaynaklanan farklı lehçeleri ele alması bu konuya örnek teşkil eder. *الْجُمُعَة* lafzında, âmme kırâatinin “cîm” ve “mîm”in dammesiyle olduğunu belirten Sa'lebî, A'meş'in bu lafızdaki “cîm” harfini dammeli “mîm” harfini ise sükunlu (*الْجُمُعَة*) olarak okuduğunu ve bu iki okuyuşun ayrı lugat olup her ikisinin de cem'inin *جُمُع* “Cumeun” ve *جُمُعَاتُ* “Cum'âtun” şeklinde geldiği ifadesinde bulunmaktadır.⁷⁴ Sa'lebî, söz konusu kelime ile okuyuşundan kaynaklanan farklı lügatı, Ferrâ'nın sözüne yer vererek açıklamaktadır. Ferrâ, bu kelimenin “Cumua”, “Cum'a” söylendiği gibi “mîm”in fethasıyla *جُمُعَة* “Cumea” şeklinde de söylendiğini ve böyle bir okuyuşun “Benî Ukayl/Akîl/Akîloğulları”nın şivesi (lugatı) olduğunu söylemiştir.⁷⁵ Nitekim bunun Hz. Peygamber (s.a.v.)'in lehçesi olduğu da ifade edilmiştir.⁷⁶

Bilgi verdiğimiz konuların yanı sıra Sa'lebî zaman zaman imâle, tefhîm, idğâm, vakf ve ibtidâ gibi kıraat ve tecvid ilminin içinde yer alan bazı kaidelere de tefsirinde temas etmiştir.⁷⁷

4.5. Nâsîh ve Mensûh

Sa'lebî'nin, tefsirinde nesh konusuna değindiğini ve bununla ilgili nakillerde bulunduğunu görmekteyiz. Sa'lebî, âyetin nâsîh veya mensûh olduğuna dair âlimlerden gelen yorumları nakletmenin yanı sıra kendi görüşleri ile bu konuda bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Doğrudan mensûh gösterdiği âyetler de vardır. Müfessir, cumhûrun görüşüne⁷⁸ bağlı kalarak neshin haberler konusunda söz konusu olmayacağını; emir ve nehiylerde olacağını düşünmektedir.⁷⁹

Neshin merkezinde olan Nahl Sûresi'nin 101. âyetine müfessir, “bir âyetin hükmünü kaldırıp neshederek yerine başka bir âyetin hükmünü getiririz”⁸⁰ anlamını verirken Ra'd Sûresi'nin 39. âyetinin tefsirindeki nesh konusuna değinmeden âyetin anlamı hakkında müfessirlerden gelen farklı görüşleri zikretmekle yetinmektedir.⁸¹ Öte yandan Bakara Sûresi'nin 106. âyetinde geçen “nesh” kelimesinden hareketle neshin lugat açısından iki anlamda olduğunu zikrederek açıklamasını şöyle yapmaktadır: Birincisi, “tağyîr (değiştirmek) ve tahvîl (dönüştürmek, nakletmek)” manasındadır. Bu bir kitaptan bir kitaba değişme anlamındadır. Bu bakımdan bütün Kur'ân mensûhtur. Zira Kur'ân Levh-i Mahfûz'dan tahvîldir. Allah Te'âlâ'nın *إِنَّا كُنَّا نَسْنَسُخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ* “Çünkü biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk”⁸² âyet-i kerîmesi de bu manadadır. Yani, “meleklerle onun neshedilmesini emrediyorduk” demektir. İkincisi ise “ref etmek yani kaldırmak, yükselmek” mânâsıdır. Mesela, “Güneş gölgeyi neshetti” denildiğinde, “onu kaldırdı ve iptal etti” anlamında olur. Yüce Allah'ın: *مَا نَسْنَسُخُ مِنْ آيَةٍ* “Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur

⁷⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/184.

⁷⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/184; Ayrıca bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemî Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1983), 3/156.

⁷⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/184-185.

⁷⁷ Konuyla ilgili bazı örneklerle Bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/249, 269; 4/197; 5/490.

⁷⁸ Zerkeşî, *el-Burbân*, 2/33.

⁷⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/172; 2/340.

⁸⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/539.

⁸¹ Bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/447-450.

⁸² el-Câsiye, 45/29.

Sa'lebî, müfessirlerin Mâide Sûresi'nin *وَأَنْقُوا اللَّهَ وَاسْمَعُوا* "Allah'a karşı gelmekten sakının ve dinleyin"⁹³ şeklindeki âyetinin mensûh olup olmadığı konusunda iki görüş zikrettiklerini ifade etmektedir. Şöyle ki, Abdullah b. Abbâs ve bazıları, bu âyetin mensûh olduğunu söylemişler; çoğunluk ise muhkem olup mensûh olmadığı görüşündedirler. Sa'lebî de herhangi bir açıklamada bulunmadan bu görüşün daha doğru olduğunu belirtmiştir.⁹⁴

4.5.4. Selefin Kavliyle Âyetlerin Mensûh Oluşunu Zikretmekle İktifa Etmesi

Sa'lebî, bazen âyetin mensûh olup olmadığı hususunu selefin görüşleri ile açıklamakla iktifa etmektedir. Mesela müfessir, Âl-i İmrân Sûresi'nin *لَنْ تَتَّالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ* şeklindeki 92. âyetini tefsir ederken Mucâhid ve Kelbî'den naklen bu âyetin zekâtı emreden âyet-i celîle ile mensûh olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.⁹⁵

4.5.5. Kendi Mezhebinden Delil Getirerek Âyetin Mensûh Olmadığını Savunması

Sa'lebî'nin tefsirinde bu konuda tek örneğe rastlanıldığını söylemek mümkündür:

Şûrâ Sûresi'nde geçen *قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى* De ki: "Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum"⁹⁶ âyeti ile ilgili Sa'lebî, seleften bazı rivayetler aktarmakla beraber farklı açılardan âyeti değerlendirerek bilgiler verir. Genel olarak, âyet hakkında görüşler sunarken mensubu olduğu Şâfiî mezhebine bağlı kalmaktadır. Biz burada sadece ilgili konuya dair vermiş olduğu bilgileri zikredeceğiz:

Bazıları, bu âyetin Mekke'de indiği için nesholunduğunu söylemektedir. Müşrikler Hz. Peygamber (s.a.v.)'e eziyet ettiklerinden dolayı bu âyet inmiştir. Allah Te'âlâ onlara Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sevgi göstermelerini ve onunla akrabalık ilişkilerini gözetmelerini buyurmuştur. Medine-i Münevvere'ye hicret ettiğinde Ensar onu barındırıp kendisine destekte bulunarak yardım edince Allah Te'âlâ da onu, *وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ* "Buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ecrimi verecek olan, ancak âlemlerin Rabbidir"⁹⁷ diyen diğer peygamber kardeşlerine ilhak edince üzerine "De ki: "Ben buna (yaptığım tebliğ görevine) karşılık sizden, akrabalıktan doğan sevgiden başka bir ücret istemiyorum." âyeti inmiştir. Böylece bu âyet, hem zikredilen âyet hem de Allah Te'âlâ'nın, *قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ* "(Resûlüm!) De ki: Buna karşılık ben sizden bir ücret istemiyorum ve ben olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim."⁹⁸; *أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَجَ رَبُّكَ خَيْرٌ*; "Yoksa sen onlardan bir karşılık mı istiyorsun? Rabbinin vereceği daha hayırlıdır. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır."⁹⁹; *وَمَا تَسْأَلُهُمْ*; "Halbuki sen bunun için (peygamberlik görevini ifa için) onlardan bir ücret istemiyorsun. Kur'ân, âlemler için ancak bir öğüttür."¹⁰⁰; *أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ*;

⁹³ el-Mâide, 5/108.

⁹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/508. Başka örnek için bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/168.

⁹⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/99. Diğer örnekler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/286; 4/42-43, 428; 6/24.

⁹⁶ eş-Şûrâ, 42/23.

⁹⁷ eş-Şuarâ, 26/109.

⁹⁸ Sâd, 38/86.

⁹⁹ el-Mü'minûn, 23/72.

¹⁰⁰ Yûsuf, 12/104.

sen kendilerinden bir ücret istiyorsun da bu yüzden onlar ağır bir borç altında eziliyorlar mı?”¹⁰¹ âyetlerindeki buyrukları ile neshedilmiştir. Bu şekilde te’vil yaparak düşünen Dahhâk b. Muzâhim ve Hüseyin b. Fadl olmuştur.

Âyet hakkında aktarmış olduğu bu bilgilerden sonra Sa’lebî *ولا هذا قول غير قوي ولا مرضي* tabirini kullanarak eleştiren bir yaklaşımla şöyle devam etmektedir:

“Bu görüş kabul edilebilir olmadığı gibi sağlıklı ve pek kuvvetli bir görüş de değildir. Nitekim, âyet hakkında bizim ehl-i te’vilin görüşlerinden aktardıklarımız, bu âyetlerden bir tanesinin bile mensûh olmasının caiz olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun için bu âyetlerden biriyle nesholdu denilmesi caiz değildir. Ayrıca salih amel ile Allah’a yaklaşma ve itaatin, peygamberi ve Ehl-i Beytini sevmenin mensûh olduğunu iddia etmek utanç olarak iddia sahibine yeterlidir.”¹⁰²

Sa’lebî, “Mezhebimizin bu konudaki doğruluğun delili şudur”, diyerek ardından hocasının kanalıyla şöyle bir hadis kaydetmektedir:

“Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse şehid olarak bağışlanmış, tevbe etmiş ve imânı kâmil ile ölmüş olur. Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse melekul-mevt (ölüm meleği) onu cennetle müjdeler ve yine Münker ve Nekir melekleri ona müjdenin aynısını lütfederler. Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse Allah Te’âlâ onun kabrini rahmet meleklerinin ziyaret yeri yapar. Bir kimse Muhammed ve âilesine sevgi duyarak ölürse kabrinde cennetten iki kapı açılır. Her kim de Muhammed âilesine buğzederek ölürse kıyâmet gününde iki gözünün ortasında (Allah’ın rahmetinden ümit kesmiştir) ifadesi yazılı şekliyle gelecektir. Her kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse kâfir olarak ölmüş olur. Her kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse cennetin kokusunu dahi almayacaktır.”¹⁰³

4.6. Fedâilu’l-Kur’ân

Sa’lebî’nin, Kur’ân’daki sûrelerin faziletleriyle ilgili tefsirinde pek çok hadis naklettiği görülür. Eserinde sahih hadislerin yanı sıra mevzû ve zayıf rivâyetlere de yer vermiştir. Genellikle Übeyy b. Ka’b’a isnad edilen mevzû hadisleri her sûre başında zikretmiştir. Tefsirinin bu yönü muteber kabul edilmemiştir. Hatta bazı âlimler tarafından bundan dolayı ağır ve şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir. Mesela Zehebî, Sa’lebî’nin seleften naklettiği tefsir rivayetlerinde sıhhati araştırmadığını, eserinde sûre sûre Kur’ân’ın faziletine ilişkin uydurulmuş mevzû hadislere aldandığını söylemektedir. Ona göre, her sûrenin başında veya sonunda mevzu bahis sûrenin faziletine dair zikrettiği rivayetler Übeyy b. Ka’b’a isnad edilmekte olup bunların birçoğu mevzûdur. Üstelik bunların uydurma olduğuna işaret etmeksizin kitabını bu hadislerle doldurması, sahih haberleri, sahih olmayandan ayırt edecek birikime vakıf olmadığına delalet eder.¹⁰⁴ Sa’lebî gibi öğrencisi olan Vâhidî ve ayrıca Zemahşerî vb.

¹⁰¹ et-Tûr, 52/40.

¹⁰² Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/390-391.

¹⁰³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/391; Hadisin kaynağına ulaşılammıştır. Bu yüzden sahihlik derecesini belirlemek zordur. Fakat zayıf bir hadis olduğu muhtemeldir.

¹⁰⁴ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/167.

bazı meşhur müfessirlerin de eserlerinde mevzû hadislere geniş yer vermeleri, metodik bir aldanıştır.¹⁰⁵

Sa'lebî, her bir sûre isminin altına, sûrenin fazileti ile alakalı hadis koymayı âdeta alışkanlık haline getirmiştir. Nitekim İbn Cevzî de Sa'lebî'nin her sûre başında sûreye dair hadis zikrettiğini ve öğrencisi olan Vahidî'nin de bu konuda hocasına tâbî olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶ İbn Cevzî sadece bu iki müfessire yönelik değil; diğer müfessirler de yazmış oldukları eserlerde bâtil veya dayanağı sağlam olmayan hadislere yer verdikleri için eleştiride bulunmuştur. Her ne kadar Sa'lebî, sûrelerin başında mevzu veya zayıf hadisler zikretmişse de bu, onun hadis ilminde tamamen otorite sahibi olmadığını yansıtmaz. Sûrelerin başında olmasa da -daha önce söylediğimiz gibi- tefsirinin birçok yerinde sahih hadisler zikrettiğini görmek mümkündür. Bundan dolayı da müfessir için böyle bir algıdan uzak durulmasında fayda vardır. Nitekim Sa'lebî'nin, Kur'ân faziletlerine ait *Fedâilu'l-Kur'ân* isimli bir kitabının olması diğer ilimlerin yanı sıra hadis ilmine de önem verdiğini göstermektedir.¹⁰⁷

Hakkında menfi düşünen ve eleştiren âlimler olması, onun olumlu ve kayda değer olan yönlerinin tamamını izale edemez. Dolayısıyla olumsuz eleştirenler olduğu gibi onu güzel vasıflarla öven ve hadis ilmine vukufiyeti ile değerlendiren âlimler de olmuştur.¹⁰⁸

4.7. Müşkilu'l-Kur'ân

Birçok müfessir gibi Sa'lebî de tefsirinde bu konu üzerinde durmuş ve bazı âyetler arasında ihtilaf varmış gibi görünen durumları açıklığa kavuşturmuştur. O, Kur'ân-ı Kerîm'i tedebbürü ve manasının anlaşılmasını çok önemli bir husus olarak görmüştür. Müfessir, tefsirini 14 vecih üzerine inşa etmiş olup bu vecihlerden biri *Gavâmiç* (anlamı kolay anlaşılmayan) ve *Müşkilât*'tır. Buradan anlaşılıyor ki o, bu konuya oldukça önem göstermiştir.

Sa'lebî, mukaddimede müfessirleri kategorize ederken kapalı ve müşkil lafızları çözmek için bir beyanda bulunmayan bazı müfessirlerin tefsir etmedeki metodlarını yeterli görmemiştir.¹⁰⁹ Öte yandan Sa'lebî, Kur'ân'da hiçbir ihtilaf ve tutarsızlığın olmadığını, Zümer Sûresi'ndeki "*Biz onu, Allah'a karşı gelmekten sakınsınlar diye hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur'ân olarak indirdik*"¹¹⁰ âyetinden sonra aktardığı müfessirlerin sözleriyle ispat etmeye çalışır. "*Eğriliği bulunmayan*" ifadesini, müfessirlerden Mücâhid, "karışıklığı olmayan"; Osman b. Affân, "çelişkisiz olan"; İbn Abbâs, "hiçbir ihtilafı olmayan"; Süddî, "Mahluk olmayan"; Bekr b. el-Muzenî, "Lahni/yanlış anlatımı bulunmayan" şeklinde açıklamıştır.¹¹¹ Bunun yanı sıra müfessir, âyetlerdeki müşkil gibi görünen durumlara bazen soru-cevap şeklinde açıklık getirmiştir. Mesela, Mâide Sûresi'nde geçen "*Şüphesiz Tervat'ı biz indirdik. İçinde*

¹⁰⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1/167; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 203.

¹⁰⁶ bk. Ebu'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzu'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1966), 1/240.

¹⁰⁷ Eserler kısmında Sa'lebî'nin böyle bir kitabın olduğunu belirmiştik. Bk. Ebû İshâk es-Sa'lebî, *Katlu'l-Kur'ân*, thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Manî', 34.

¹⁰⁸ Bk. Fârisî *el-Halkatu'l-Ülâ min Târîhi Nisâbûr*, 109; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/79; Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kubrâ*, 4/267. Ayrıca bk. Ateş, *İşâri Tefsîr Okulu*, 95; Zerkeşi, *el-Burbân*, 1/432; Müsevî, *Ravzâtu'l-Cennât*, 1/245.

¹⁰⁹ bk. Sa'lebî, *el-Keşf (Mukaddime)*, 1/4.

¹¹⁰ ez-Zümer, 39/28.

¹¹¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/301. Başka örnek için bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/273; 3/500-501.

bir bidayet, bir nur vardır. (Allah'a) teslim olmuş nebiler onunla Yahudilere hüküm verirlerdi. Kendilerini Rabb'e adanmış kimseler ile âlimler de öylece hükmederlerdi..."¹¹² âyet-i kerîmede sanki "teslim olmayan" peygamberler varmış gibi bir algı oluşabilir. Müfessir burada şöyle bir soru sorarak konuya açıklık getirmektedir: Eğer "Bazı peygamberler, teslim olanlardan (Müslüman) değil miydi?" denilirse şöyle cevap verilir: Şüphesiz ki Allah Te'âlâ peygamberleri İslâmı vasıflandırmıştır ve Müslüman olmayan (teslim olmayan) hiçbir peygamber de yoktur. Tüm peygamberler, Allah'a ve kelâmına iman etmiş; Kur'ân bunu Peygamber efendimize atıfla "O halde Allah'a ve O'nun sözlerine inanan Resûlüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız"¹¹³ âyeti ile ifade etmiştir.¹¹⁴

Genel olarak müfessirin, soru-cevap yöntemini bu gibi meselelerin çözümü için kullandığı görülmektedir. Bilindiği gibi Kur'ân'da müşkil/kapalı lafız olan veya çabucak anlaşılabilen bazı durumlar söz konusu olabilir ve bu, zihinlerin yanlış yönde düşünmesine sebebiyet verebilir. Müfessir, müşkil ile ilgili durumlara bu yöntemleri uygulayarak ortadaki şüpheleri kaldırmaya çalışır.

4.8. Vücûh ve Nezâir

Sa'lebî, tefsirinde vücûh ve nezâir konusuna ayrı bir ilgi göstermiştir. Örneklerde göreceğimiz üzere o, Kur'ân'daki bir kelimenin farklı âyetlerde ihtiva ettiği değişik manaları ifade etmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın farklı âyetlerinde geçen fakat aynı manaya gelen kelimeleri zikrederek açıklamalar yapmıştır. Bu yöntem eserin temayüz eden özelliklerindedir.

Müfessir, vücûh ve nezâir içerisinde yer alan kelimeleri değerlendirirken âyetin bağlamına göre dolaylı olarak manalar vermektedir. Bunun yanında bazen başka bir âyet, hadis, sahâbe sözleri, tabiîn ve diğer müfessirlerin sözlerini de zikrederek açıklamalar yapmaktadır. Fakat Kur'ân'daki tek bir kelimenin tekrar ettiği değişik âyetlerde müfessir genel olarak uygun olan manayı vermekle beraber bazen de herhangi bir açıklama yapmamıştır. Mesela "نور/nûr" kelimesi, Kur'ân'da yirmibeşten fazla yerde geçmektedir. Müfessirin, söz konusu kelimenin geçtiği âyetlerde -birkaç âyet dışında-¹¹⁵ çoğu zaman anlam verdiği görülmektedir. Bakara Sûresi'nin 257. âyetinde geçen "نور/nûr" kelimesine "imân ve hidâyet"¹¹⁶ anlamını verirken, Mâide Sûresi'nin 15. âyetinde "Muhammed (a.s.)",¹¹⁷ 16. âyetinde "imân aydınlığı",¹¹⁸ En'âm Sûresi'nin 157.¹¹⁹ ve Tegâbun Sûresi'nin 8.¹²⁰ âyetinde "Kur'ân", Tevbe Sûresi'nin 32.

¹¹² el-Mâide, 5/44.

¹¹³ el-A'râf, 7/158.

¹¹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/457. Daha fazla örnek için bk. 1/63, 97-98, 137, 337-338, 372, 425, 492; 2/299, 324, 326, 339, 344., 138; 3/6, 395, 412, 470, 513, 516; 4/49, 189, 203, 241, 474, 550; 5/68, 176, 258, 291, 570; 6/57, 472.

¹¹⁵ Sözü geçen kelime hakkında herhangi bir açıklamada bulunmadığı âyetlerden bazıları şunlardır: el-Mâide Sûresi, 5/44, 46. bk. Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/456; el-Ahzâb, 33/43. Sa'lebî, *el-Keşf*, 5/120; el-Hadîd, 57/9. Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/105; es-Saf, 61/8. Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/179; et-Talâk, 65/8. Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/222.

¹¹⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1/424.

¹¹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/427.

¹¹⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2/427.

¹¹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 3/82.

¹²⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 6/207.

âyetinde “Allah’ın dini”,¹²¹ İbrâhîm Sûresi’nin 1. âyetinde “ilim ve îmân”, 5. âyetinde “davet”¹²² anlamını vermiştir.

4.8.1. İşlenişi Bakımından Vücûh

الصَّلَاة “es-salât” kelimesi, Kur’ân’da “dua” ve “namaz” anlamı yanı sıra farklı anlamlara da gelen bir kelimedir. Birçok müfessir gibi Sa’lebî de, bu kelimeyi tefsirinde değişik anlamlarda kullanmıştır. Örneğin; Bakara Sûresi’nin 3.¹²³ 43.¹²⁴ 83.¹²⁵ 110.¹²⁶ âyetlerinde; Nisâ Sûresi’nin 43.¹²⁷ 77.¹²⁸ 101-102-103.¹²⁹ 142.¹³⁰ âyetlerinde ve Mâide Sûresi’nin 12.¹³¹ 55.¹³² âyetlerinde “*namaz*”, Bakara Sûresi’nin 157.¹³³ ve Ahzâb Sûresi’nin 43.¹³⁴ âyetinde “*rahmet*”, Enfâl Sûresi’nin 35.¹³⁵ âyetinde “*ibâdet*”, İsrâ Sûresi’nin 110.¹³⁶ âyetinde “*dua*”, Tevbe Sûresi’nin 99.¹³⁷ ve 103.¹³⁸ âyetlerinde “*dua-istiğfâr*”, Hûd Sûresi’nin 87.¹³⁹ âyetinde “*namaz-okumak*”, Ahzâb Sûresi’nin 56. âyetinde “*övmek-rahmet-dua*”¹⁴⁰ anlamlarında kullanmıştır. Yine الفرقان “el-furkân”,¹⁴¹ سبيل “sebil”¹⁴² gibi kelimelere de farklı anlamlar verdiği görülmektedir.

Verilen örnekten de anlaşıldığı üzere müfessir, Kur’ân’da farklı anlam taşıyan aynı kelimelere, âyetin bağlamına uygun anlam vermeye çalışmıştır. Bunun yanında kelimeyle ilgili manayı desteklemek için âyetin benzerini veya müfessirlerden rivayetler aktarmak suretiyle izahlar yapmıştır.

4.8.2. İşlenişi Bakımından Nezâir

Sa’lebî, Bakara Sûresi’nin 247. âyetinde geçen اصطفاه “istafâhu (onu seçti)” kelimesini aynı manada kullanılan اختاره “ihtârahû” kelimesiyle açıklamıştır.¹⁴³ Genel olarak her iki kelime mana bakımından Kur’ân’ın farklı âyetlerinde eş anlamda kullanılmıştır. Sa’lebî,

¹²¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 3/191.

¹²² Sa’lebî, *el-Keşf*, 3/455.

¹²³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/73.

¹²⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/109.

¹²⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/147.

¹²⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/177.

¹²⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2/288.

¹²⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2/319.

¹²⁹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2/346-347, 352.

¹³⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2/378.

¹³¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2/425.

¹³² Sa’lebî, *el-Keşf*, 2/467-468.

¹³³ İbn Abbâs, “mağfire/bağışlama”, demiştir. İbn Keysân ise buradaki salâvattan kasıt “senâ, rahmet ve tezkiye”dir, demiştir. Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/219.

¹³⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/119.

¹³⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 3/140.

¹³⁶ Bu âyetin sadedinde Sa’lebî, çeşitli rivayetler aktarmaktadır. bk. Sa’lebî, *el-Keşf*, 4/88-89.

¹³⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 3/237.

¹³⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 3/244.

¹³⁹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 3/340.

¹⁴⁰ İbn Abbâs, âyette geçen “yusallüne” kelimesinin “tebrik etmek” manasında olduğunu söylemiştir. bk. Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/130.

¹⁴¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/262; 2/6; 3/145; 4/241, 404.

¹⁴² Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/175, 2/87, 289.

¹⁴³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1/399.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan الْوَهَّابُ “el-vehhâb (bahşeden)” kelimesini تعطي “verir”¹⁴⁴, المعطي “veren”¹⁴⁵ kelimesiyle izah etmiştir. Yine En'âm 6/14.¹⁴⁶ Hûd 11/51.¹⁴⁷ İsrâ 17/51.¹⁴⁸ Tâhâ 20/72.¹⁴⁹ Zuhuruf 43/27.¹⁵⁰ âyetlerinde yer alan فَاطِر “Fâtır (yaratan)” kelimesini, خَالِق “Hâlik” manasında kullanmıştır. Her iki kelime de Kur'ân'ın farklı âyetlerinde aynı manada kullanılmıştır.¹⁵¹

Bu örneklerde de görüldüğü gibi müfessir, genel olarak âyetlerde geçen kelimenin izahını ona yakın olan veya aynı manayı taşıyan farklı bir kelime veya ifadeyle yapmıştır.

4.9. Mübhemâtu'l-Kur'ân

Sa'lebî, mübhem âyetlerin ne anlama geldiğini genellikle hadis yoluyla ve üç nesil müfessirlerden gelen nakillerle açıklamaktadır. Öte yandan isrâîliyâtı da tefsir aracı olarak kullandığı görülmektedir. Müfessir tefsirinde yalnız bir yer dışında¹⁵² “bu kelime mübhemdir” veya “kapalıdır” gibi ifadeler kullanarak açıklamada bulunduğu görülmemiştir. Eserinde mübhem olan âyetlerin açıklamasını yüzü aşkın yerde yaptığı tespit edilmiştir.¹⁵³ Mesela, Bakara Sûresi'nin, “*Hani, bir kimseyi öldürmüştünüz...*” şeklindeki 72. âyetinde kastedilen kimsenin Âmil isminde birisi olduğunu zikretmektedir.¹⁵⁴ Bakara Sûresi'nin, “*İbrahim bunu kendi oğullarına da vasiyet etti...*” mealindeki 132. âyetinde geçen Hz. İbrâhîm'in oğullarının isimlerini İsrâîliyât kaynaklı haberlerle açıklamıştır. Şöyle ki Sara'nın vefatından sonra Hz. İbrâhîm Kenanlı Yaktan kızı Katûrâ ile evlilik yapmıştır.¹⁵⁵ Katûrâ'dan, Medyene, Serâyin¹⁵⁶, Nakşân¹⁵⁷, Âtûn¹⁵⁸, Yeşbak¹⁵⁹ ve Şûh isimli çocukları doğmuştur.¹⁶⁰

Sonuç

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Neysâbûrî eş-Şâfi'î (h. 427/m. 1035), tefsir, kırâat, Arap dili ve edebiyatı gibi ilimlerde dönemin tanınmış âlimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tefsir ilmine dair te'lif etmiş olduğu *el-Kesf ve'l-Beyân fî (an) Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseri ile tefsir alanında itibar kazanmıştır. Müfessir, Kur'ân ilimlerini detaylı olarak bu eserde ele almaktadır.

¹⁴⁴ Sa'lebî, *el-Kesf*, 2/14.

¹⁴⁵ Sa'lebî, *el-Kesf*, 5/278.

¹⁴⁶ Sa'lebî, *el-Kesf*, 2/524.

¹⁴⁷ Sa'lebî, *el-Kesf*, 3/327.

¹⁴⁸ Sa'lebî, *el-Kesf*, 4/54.

¹⁴⁹ Sa'lebî, *el-Kesf*, 4/216.

¹⁵⁰ Sa'lebî, *el-Kesf*, 5/410.

¹⁵¹ Başka örnek için bk. Sa'lebî, *el-Kesf*, 2/466; 5/8, 377.

¹⁵² en-Nahl Sûresi'nin 75. âyetinde geçen “مَنْ (men)” ism-i mevsûle mübhem ifadesini kullanarak işaret etmiştir. bk. Sa'lebî, *el-Kesf*, Seyyid Hasen Kesrevî, 5/528.

¹⁵³ Bk. Sa'lebî, *el-Kesf*, 1/48, 193, 199, 315, 331, 396-397, 429; 2/81, 97-98, 214, 312, 436, 536; 3/97, 101, 128, 137, 186, 207, 210, 412, 536, 542; 4/34, 55, 60, 80, 141-142, 290, 412, 540, 545; 5/47, 51, 72, 91, 113, 470-472; 6/21, 125, 169, 292, 314, 472, 500.

¹⁵⁴ Sa'lebî, *el-Kesf*, 1/139.

¹⁵⁵ Sa'lebî, *el-Kesf*, 1/197; Ayrıca bk. Sa'lebî, *Kıyasu'l-Enbiyâ el-Musemmâ bi'l-'Arâ'is*, (Mektebetü'l-Cumhûriyeti'l-Arabiyye, ts.), 107.

¹⁵⁶ 'Arâ'is'te *Medân* şeklindedir. bk. Sa'lebî, *Arâ'is*, 107.

¹⁵⁷ 'Arâ'is'te *Yakşân* şeklindedir. bk. Sa'lebî, *Arâ'is*, 107.

¹⁵⁸ 'Arâ'is'te *Zimrân* şeklindedir. bk. Sa'lebî, *Arâ'is*, 107.

¹⁵⁹ 'Arâ'is'te *Eşbak* şeklindedir. bk. Sa'lebî, *Arâ'is*, 107.

¹⁶⁰ Sa'lebî, *el-Kesf*, 1/197; Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-Abkâmi'l-Kur'ân*, 2/409.

Müfessirin bu eserdeki Kur’ân ilimlerine olan yaklaşımını değerlendirirken en çok Esbâb-ı Nüzûl, Muhkem-Müteşâbih, Hurûfu-ı Mukata’a, Kırâat, Nâsîh-Mensûh, Fedâilu’l-Kur’ân, Müşkilü’l-Kur’ân, Vücûh ve Nezâir, Mübhemâtu’l-Kur’ân gibi ilimlere ağırlık verdiğini söyleyebiliriz. Özellikle Esbâb-ı Nüzûl, Muhkem-Müteşâbih, Hurûf-ı Mukatta’a, Kırâat, Nâsîh-Mensûh, Fedâilu’l-Kur’ân gibi ilimlerin müfessir için büyük önem taşıdığı ortadadır.

Müfessirin eserinde bu ilimlere olan yaklaşımını tek tek kısaca şöyle değerlendirmemiz mümkündür: O, âyetlerin nüzul sebeplerini bazen senet zikretmeksizin doğrudan doğruya bazen de selefın ve diğer müfessirlerin sözleriyle açıklamıştır. Ancak, genel olarak bunu selefın sözleriyle yapmıştır. Onun bu ilme kıymet vermesi, hadisçiliğinin ve nakledilen rivayetlere önem vermesinin doğal bir neticesidir. Zira bu rivayetler, âyetlerin anlamlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Müteşâbih konusunda selef gibi düşünmüş ve müteşâbihin mânâsını onların görüşüne uyararak te’vîl etmiştir. Müteşâbihâtın mânâsını Allah Te’âlâ’dan başka kimsenin bilemeyeceği görüşünü benimsemiştir. Bu görüşün Arapça’ya ve âyetin zahirine daha uygun olduğunu söyleyerek, sözünü genelde “Allah en iyisini bilir” cümlesiyle bitirmiştir.

Hurûf-ı Mukatta’a üzerinde dururken neredeyse bu harflerle başlayan her sûre için açıklamalar yapmış ve bu konuda da âlimlerin çoğunluğuna tabi olmuştur. Çoğunluk ise, bu âyetlerin müteşâbihat kategorisinde yer aldığını; anlamını yalnızca Allah Te’âlâ’nın bildiği âyetler olduğunu söylemişlerdir. Kırâat konusunda müfessir, genel olarak sağlam kabul edilen mütevatir kırâatlara yer vermiştir. Kırâat farklılıklarını, selef ve meşhur kırâat imamlarının okuyuşlarını zikrederek göstermiştir. Ayrıca, âyetlerde kırâat farklılıklarından kaynaklanan manaları da açıklamıştır. Bununla birlikte yeri geldiğinde şâz kırâatlara da müracaat etme gerekliliği duymuştur. Müellif, nesh konusunu terminolojik anlamda kullanmış; dolayısıyla Kur’ân’da nâsîhin varlığını kabul etmiştir. Hatta Bakara Sûresi’nin 106. âyetinde geçen “nesh” kelimesinden hareketle neshin lugat açısından iki anlamda olduğunu zikrederek bu manaları açıklamıştır. Müfessir, nesh konusunda cumhurun görüşüne bağlı kalarak neshin haberlerde olmayacağını; ancak, emir ve nehiylerde (yasaklar) olacağını düşünmüştür.

Müfessirin Müşkilü’l-Kur’ân’a dair görüşlerinin de çok net olduğunu söyleyebiliriz. Kur’ân’da hiçbir ihtilaf ve tutarsızlığın olmadığı kanaatine sahiptir. Bazı âyetler arasında ihtilaf varmış gibi görünen durumları açıklığa kavuşturmak için en çok soru-cevap yöntemini kullanarak işkâli gidermiştir. Fedâilu’l-Kur’ân’a da son derece önem göstermiştir. Ancak, sûrelerin faziletleri hakkında bilgi verirken, Ubeyy b. Ka’b’a nispet edilen bazı mevzû hadisleri tefsirine almasının sorun teşkil ettiği düşünülmüştür. Bunun müfessirin tefsirindeki en zayıf nokta olduğunu söyleyebiliriz. Vücûh ve nezâir içerisinde yer alan kelimeleri değerlendirirken âyetin bağlamına göre dolaylı olarak manalar vermiştir. Bazen de başka bir âyet, hadis, sahâbe sözü, tabiîn ve diğer müfessirlerin sözlerini de zikrederek açıklamalar yapmıştır. Ancak, Kur’ân’da aynı kelimenin tekrar ettiği değişik âyetlerde müfessir, âyetin siyak ve sibâkından uygun olan manayı vermeyi tercih etmiş veyahut herhangi bir açıklama yapmamıştır. Mübhem âyetlerin hangi anlama geldiğini genellikle hadis yoluyla ve üç nesil müfessirlerden gelen nakillerle açıklamakla birlikte İsrâiliyâtı da kullandığını görmek mümkündür. Üzerinde çalıştığımız tefsir, bittabii sadece yer verdiğimiz bu ilimlerle sınırlı

olmayıp başka ilmî alanlara da temâyüz etmektedir. Ancak, çalışmamızın içeriği bağlamında bu kadarıyla iktifa etmekteyiz.

Netice itibariyle tefsir alanında müstakil bir eser ortaya koymakla önemli bir yeri hâiz olduğu halde hakkında çok sınırlı sayıda çalışma olan Sa'lebi'nin öne çıkan yöntemi, yüce Kur'ân'ı açıklarken kendi asrındaki imkanlarla ulaşabildiği ne kadar güçlü veya zayıf haber varsa ayırt etmeksizin faydalı olacağı düşüncesiyle tefsirinde yer vermesidir. Zayıf rivayetlere yer vermekten imtina etmemesinin nedeni, belki bu haberlerde dahi hakikat kı-rıntısı olabileceğine dair düşünce ile elindeki bilginin tümünü okuyucusuna sunarak onların da takdirine bırakmak olabilir. Bu açıdan bakıldığında bu durum, onun ilmî hassasiyetinde bir noksanlık olduğu manâsına gelmemektedir. Zira o, âyetleri açıklama noktasında Kur'ân ilimlerinin her biri üzerinde son derece hassasiyet ve ciddiyetle durmakta ve bu ilimler iyi bilinmediği takdirde Kur'ân'ın doğru anlaşılmasının mümkün olmayacağı görüşünü benim-semektedir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Flamur KASAMI

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this re-search.

Kaynakça

- Ateş, Süleyman. İshâri Tefsîr Okulu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtu'l-Müfessirîn. 2 Cilt. İstanbul: Samerkan Yayınları, 2014.
- Brinner, William. "al-Tha'labî", Encyclopedia of Arabic Literature. 2/766, Routledge, London and Newyork: 1999.
- Brockelmann, Carl. Geschichte der Arabischen Litteratur. 1/592, Leiden: 1937.
- Cerrahoğlu, İsmail. Tefsir Usûlü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Çelik, Ömer. Tefsir Usûlü ve Tarihi. İstanbul: Erkam Yayınları, 2002.
- Dâvûdî, Şemsu'd-dîn Muhammed b. Ali. Tabakâtu'l-l-Müfessirîn. thk. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1972.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. Tabakâtu'l-Müfessirîn. thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazzî. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Ethem, Mürsel vd. *Kur'an ve Anlam*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkût er-Rûmî. Mu'cemu'l-Udebâ. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1999.
- Fârisî, Ebu'l-Hasan Abdulgâfir b. İsmail Abdulgâfir. el-Muntehab mine's-Siyâk. thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- Fârisî, Ebu'l-Hasan Abdulgâfir b. İsmail Abdulgâfir. el-Halkatu'l-Ûlâ min Târîhi Nisâbûr (el-Muntehab min kitâbi's-siyâk). thk. Muhammed Ahmed Abdul'azîz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- Fâzıl, Abdussettâr. "Sa'lebî", Mevsûatu A'lami'l-Ulemâi ve'l-Udebâi'l-Arabi ve'l-Muslimîn, el-Munazzamatu'l-Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-Ulûm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2005.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemî. Meâni'l-Kur'ân. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Ferhân, Râşid Abdullah. Tefsîru Müşkilü'l-Kur'ân. Kuveyt: y.y., 1983.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hâleveyh. Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedi'. Kâhire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr. Vefeyâtu'l-A'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân. thk. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- İbn Kâdî Şuhbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed. Tabakatü's-Şafi'iyye. tsh. Hafız Abdülhalim Han. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. el-Mevzu'ât. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-

- Selefiyye, 1966.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. Zâdu'l-Mesî fî İlmi't-Tefsîr. Dımaşk: Dâru İbn Hazm/el-Mektebetü'l-İslâmî, 2002.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. Gâyetu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ. nşr. Gotthelf Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- İsnevî, Cemâleddîn Abdurrahîm. Tabakâtu's-Şafiyye. thk. Abdullah Muhammed el-Cüburi. 3 Cilt. Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1981.
- İneziy, Halid b. Avn. el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân (Kitabın Başından el-Bakara Sûresi'nin 176. Âyetine Kadar). Mekke: Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. Mucemu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye. 14 Cilt. Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1986.
- Kıftî, Cemâleddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf. İnbâhu'r-Ruvât. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm). 4 Cilt. Kahire: y.y., 1950.
- Koç, Mehmet Akif. Tefsir'de Bir Kaynak İncelemesi (es-Sa'lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman Rivâyetleri). Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2005.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kureşî, Muhammed b. Abdurrahman el-Osmânî ed-Dımaşkî. Tabakâtü'l-Fukahâi'l-Kubrâ. thk. Muhyiddîn Ali Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2013.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 14 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2006.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/432-434, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Müsevî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer Hansarî. Ravzâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât, thk. Esedullah İsmailiyyan. 8 Cilt. Tehran: y.y., 1390-1392.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân. thk. Seyyid Hasen Kesrevî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. Kısasu'l-Enbiyâ el-Musemmâ bi'l-'Arâ'is. Mektebetü'l-Cumhûriyeti'l-Arabiyye, ts.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed. Katla'l-Kur'ân. thk. Nâsir b. Muhammed b. Osman el-Munî. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 2008.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. el-Vâfi bi'l-Vefeyât. Wiesbaden: y.y., 1979.

- Saleh, Waled A. The Formation of Classical Tafsîr Tradition. (The Qur'ân Commentary of Al-Tha'labî). Leiden: Koninklijke Brill NV, 2004.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerîm b. Muhammed. el-Ensâb. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cinan, 1988.
- Subkî, Ebû Nasr Taceddin Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. Tabakâtu'sh-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ. thk. Mahmûd Muhammed Tanahi vd. 10 Cilt. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1966.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman İbn Ebî Bekr. Tabakâtu'l-Müfessirîn. thk. Ali Muhammed U'mer. Mektebetu Vehbe, 1976.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. Câmiü'l-Beyân an Te'vîli ayi'l-Kur'ân. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tümer, Günay. "Arâisu'l-Mecâlis". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî. Esbâbu-Nüzûli'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, thk. Şuayb el-Arnaûtî, vd. 15 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1983.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn. 3 Cilt, Kahire: Mektebetu Vehbe, t.y.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâs, 1984.